

Traumaverwerking in verf

Entartete Kunst tussen twee Wereldoorlogen

De oorlogservaringen in de loopgraven van het westfront dwongen schilders als Max Beckmann, Wassily Kandinsky, Max Ernst en Adolf Hitler tot een radicale heroriëntatie van hun kunst en carrières. De eerste drie kunstenaars gebruikten de vrijheid die de Weimarrepubliek hen bood om hun trauma's te verwerken in nieuwe kunststromingen als dadaïsme, surrealisme, Bauhaus en kubisme. Hitler daarentegen beschouwde deze nieuwe 'ontaarde' kunststromingen als on-Duitse uitingen van zwakte en twijfel. Hij stelde de vormtaal van de klassieke oudheid centraal, die voor nationaalsocialisten hét uitgelezen medium werd om de kracht van de arische man een podium te geven.

Net als miljoenen andere jonge Duitse mannen in 1914 dienden ook talentvolle jonge Duitse schilders als soldaat aan het westfront. Max Beckmann, op dat moment dertig jaar, was verpleger in Wervicq-Sud, het laatste Belgische stadje dat de Duitsers veroverden voordat hun opmars werd gestuit door de geallieerden. Beckmann werkte in het lazaret van kasteel Dalle-Dumont, waar hij verantwoordelijk was voor de opvang en verzorging van gewonde Duitse soldaten. Per maand kwamen daar honderden soldaten binnen met de meest afschuwelijke granaatwonden. Bovendien was hij getuige van hoe de lokale bevolking werd ingezet voor dwangarbeid bij het begraven van dode soldaten. Beckmann hield het werk geen jaar vol en werd met een zenuwinzinking ontslagen uit actieve dienst. Ook Max Ernst zag de verschrikkingen van de oorlog met eigen ogen. Op 25-jarige leeftijd was hij opgeroepen als artillerist, eerst

tegen de Russen en daarna tegen de Fransen. Hij schreef later over zijn ervaringen: 'Op 1 augustus 1914 stierf Max Ernst. Hij herrees op 11 november 1918.' Voor Beckmann en Ernst stond vast dat het modernisme, dat had geleid tot de machinale afslachting van miljoenen mensen, totaal irrationeel was. Dit besef zou de kunst van beiden diepgaand beïnvloeden – hun veelgeprezen werk waarmee ze in de Weimarrepubliek furor maakten, kenmerkte zich door somber surrealisme. De Russische schilder Wassily Kandinsky was al 48 jaar oud toen de oorlog uitbrak. Hij had zich vanaf de eeuwwisseling ontwikkeld tot toonaangevende expressionist, gevestigd in München. In 1914 werd hij als ongewenste vreemdeling uitgezet naar Rusland, waar hij het tsaristische regime hielp met het ontwikkelen van propaganda. Na de Russische Revolutie zette hij zich vol in om het culturele leven van het nieuwe communistische regime vorm te geven, zonder succes: voor

Standbeeld van een arische man bij de ingang van Hitlers Rijkskanselarij. Bron: Bundesarchiv.

bolsjewieken was zijn kunst te individualistisch en bourgeois. Hij verhuisde in 1922 naar de Weimarrepubliek, waar hij in het stadje Dessau uitgroeide tot een van de sleutelfiguren van de Bauhaus-kunststroming. Kandinsky ontwikkelde theorieën over vorm en kleur, waarin hij probeerde om muzikale ritmes om te zetten in zinderende abstracte schilderijen. De vijandigheid die Kandinsky's werk bij communisten had opgeroepen, kreeg een directe echo bij Duitse fascistie die de Bauhaus-stroming vrijwel onmiddellijk veroordeelden, wat Kandinsky kwam te staan op bedreigingen en vandalisme.

Kunst op commando

Adolf Hitler ten slotte was 25 jaar toen de oorlog uitbrak. Hitlers affiniteit met het classicisme kwam tot uitdrukking toen hij als tiener culturele ambities najoeg. Ondanks de uiteindelijke afwijzing in 1908 van de Weense Academie voor Schone Kunsten, oogstte Hitler bij zijn examinatoren lof voor de flair waarmee hij de klassieke architectuur weergaf in zijn werken. Hij schilderde veel, maar hij verafschuwde moderne kunststromingen. Eenmaal aan de macht, moest het Duitse culturele leven zich voegen

naar zijn wensen. Goebbels, die aanvankelijk gecharmeerd was van het expressionisme, schikte zich snel in Hitlers voorkeuren. Het kostte Goebbels nog geen maand om, na de inwerking-treding van de Machtigingswet en de instelling van de Duitse Rijkscultuurkamer, het Duitse culturele leven volledig te nazificeren. De kunst die niet paste in het nationaalsocialistische plaatje werd *Entartete Kunst* genoemd. Voor de avant-garde van de Weimarrepubliek was in nazi-Duitsland geen plek meer. Kandinsky volgde Max Ernst naar Parijs; Beckmann vestigde zich in Amsterdam. Per decreet had Goebbels bepaald dat het ministerie van Propaganda de volledige controle zou krijgen over 'de spirituele indoctrinatie van de natie'. Goebbels zette vervolgens alles in het werk om 'vieze en obscene kunst' te verbieden. Ironisch of niet, snel daarna verschenen overal in Duitsland enorme standbeelden van mannelijke naakten.

Was Hitler gay?

'Meneer, was Hitler gay? Hij vervolgde toch juist homo's?' is de standaardvraag die mijn leerlingen dan stellen. Een goede vraag, die de mogelijkheid geeft om in te gaan op de enorme invloed die de renaissance in de twintigste eeuw nog steeds had op het culturele leven, niet alleen in Duitsland, maar ook in de Sovjet-Unie

en de westerse democratieën. Wat leerlingen zouden moeten herkennen, is dat het ging om het totaalplaatje. De gespierde, naakte lichamen van geïdealiseerde arische Duitsers zijn niet los te zien van hun gemarmerde architecturale achtergrond, waarin stijlkenmerken als koepels, Dorische zuilen, architraven en triglifien de boventoon voeren. De klassieke vormtaal was een geijkt medium voor het uitdragen van macht en gezag. De Romanovs, Hohenzollern, Bourbons en Habsburgers hanteerden al honderden jaren lang deze bouwstijl als propaganda-instrument om claims kracht bij te zetten dat zij de enige, waarachtige erfgenamen waren van het Romeinse imperium. Het is niet voor niets dat Hitlers plannen voor de herontwikkeling van Berlijn tot Germania als hoofdstad van het Derde Rijk rechtstreeks geïnspireerd zijn door het oude Rome.

Megalomaan neoclassicisme

In een bizar vertoon van cultureel armpje drukken, gebruikten Hitler en Stalin de Wereldtentoonstelling van Parijs in 1937 om het verzamelde publiek te overtuigen van hun ideologische superioriteit. De twee dictators lieten in Parijs beiden een toren verrijzen; de ene bekroond met een nazi-adelaar, de ander met een kolossaal kolchozenechtbaar. ▶

Stefan Kras is docent geschiedenis aan het Avicenna College in Rotterdam.

Linksboven: Wassily Kandinsky, *Strahlenlinien*, 1927. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam. Foto: Studio Tromp Rotterdam.
Kandinsky verhuisde in 1921 naar de Weimarrepubliek nadat de bolsjewieken weigerden om hem een positie te geven in het communistische culturele leven.
Hiernaast: © Max Ernst, *Le Couple*, 1925, c/o Pictoright Amsterdam 2018. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam. Foto: Studio Tromp Rotterdam. De ervaringen van Ernst als frontsoldaat in de loopgraven zorgden voor een radicale artistieke heroriëntatie.

Links het Duitse paviljoen en rechts het paviljoen van de Sovjet-Unie tijdens de Wereldtentoonstelling in Parijs, 1937.

Door de Franse organisatie waren ze welbewust tegenover elkaar geïmponeerd – niet toevallig vielen beide paviljoens in de slagschaduw van de Eiffeltoren. De vernieuwers van Bauhaus die in 1933 waren verhuisd naar Parijs, Max Ernst en Kandinsky voorop, reageerden met afschuw op het

dan niet gekleed. De propagandaboederschap die uitging van het Duitse paviljoen was even simplistisch als doeltreffend: het machtige, gespierde arische volk is op weg naar de overwinning. Aan de overkant fungeerde het Sovjetpaviljoen als een grimmige lachspiegel die een vrijwel identieke boodschap overbracht.

‘De propagandaboederschap die uitging van het Duitse paviljoen was even simplistisch als doeltreffend: het machtige, gespierde arische volk is op weg naar de overwinning’

Rechts: ©Max Beckmann, Portret van de familie Lütjens, 1944, c/o Pictoright Amsterdam 2018. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam. Foto: Studio Tromp Rotterdam. Beckmann leidde tijdens de oorlog een geïsoleerd bestaan in Amsterdam. Hij kreeg als zestigjarige in 1944 een oproep om te dienen in het Duitse leger, ondanks een recente hartaanval.

tentoongespreide totalitarisme. Een van de commentaren betreurde de ‘architectonische armoede van een gemakzuchtig en megalomaan neoclassicisme’, maar het Parijse publiek vond het prachtig. De 31 miljoen bezoekers vergaapten zich aan de massieve paviljoens. Vanbinnen waren deze bekleed met meterslange schilderijen in een naturalistisch-realistische stijl die met name gespierde dames en heren toonden, al

Amsterdam te emigreren naar Amerika. Dat mislukte; hij woonde tot 1945 in Nederland. Hij sloot zich niet aan bij de Nederlandse Kultuurkamer, maar kon overleven doordat belangrijke Nederlandse kunstliefhebbers zijn werk tijdens de oorlogsjaren onderhands bleven kopen. Een van de belangrijkste weldoeners die Beckmann steunden was Helmuth Lütjens. Hij bood ook onderdak aan het omvangrijke oeuvre dat Beckmann in zijn atelier had staan, zodat het risico op confiscatie door de nazi’s werd afgewend. Zijn werk is tegenwoordig met name in de Verenigde Staten te bewonderen, omdat hij in 1945 naar New York verhuisde, waar hij in 1950 stierf. Zijn in grauwe tinten geschilderde portret van de familie Lütjens, uit de herfst van 1944, zoekt een balans tussen hoop en wanhoop en geldt als een van de hoogtepunten uit zijn oeuvre. ■

Barre jaren

De oorlogsjaren waren voor de meeste *Entartete* kunstenaars barre jaren. De hoogbejaarde Kandinsky werd in Parijs door de Duitsers met rust gelaten, maar in het door de nazi’s gecontroleerde Frankrijk was de brilte waarmee hij de kunstwereld in de periode daarvoor domineerde voorgoed verloren. Hij stierf uiteindelijk in 1944. Max Ernst daarentegen werd gelijk gearresteerd door de Gestapo. Hij wist te ontsnappen en op wonderbaarlijke wijze te emigreren naar de Verenigde Staten, om na de oorlog terug te keren naar Parijs. Net als Ernst, probeerde ook Max Beckmann in 1940 vanuit zijn woonplaats

Museumles

De museumles *Geschiedenis in Beeld* van Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam stelt de werken van Kandinsky, Beckmann en Ernst centraal. De module *Entartete Kunst* is speciaal ontwikkeld vanuit het eindexamenprogramma geschiedenis voor havo-vwo. Als voorbereiding op dit bezoek ontwierp Stefan Kras een voorbereidende les over de Wereldtentoonstelling van 1937, te downloaden via de website van Kleio: www.vgnkleio.nl.